

УДК 811.161.2:81'36

Кобилянська В. О.

**ДІАХРОНІЧНИЙ АСПЕКТ ДОСЛІДЖЕННЯ КАТЕГОРІЇ
ЗВОРОТНОСТІ
В УКРАЇНСЬКИХ ГРАМАТИКАХ**

У статті проаналізовано історію становлення категорії дієслівної зворотності в українських граматиках кінця XVI – початку XX ст. та шляхи її виокремлення з-поміж категорій стану та перехідності/неперехідності. Визначено різні підходи до її інтерпретації у мовознавчих працях впродовж трьох століть, наведено фактори впливу на формування граматичних концепцій, здійснено аналіз критеріїв класифікації зворотних дієслів та окреслено коло проблем, пов'язаних із аналізом цих дієслівних категорій.

***Ключові слова:** категорія зворотності, зворотні дієслова, стан, перехідність, неперехідність, діахронічний аспект, граMATика, постфікс -ся.*

Постановка проблеми. Дієслова на **-ся** мають особливий статус у слов'янських мовах завдяки складному поєднанню явищ морфології, синтаксису, лексики, словотвору, що зумовило їх багатозначність та різноманітність їх функцій. У східнослов'янському мовознавстві історія дослідження зворотних дієслів позначена різними підходами до визначення їх статусу та класифікації. Разом із категоріями стану та перехідності/неперехідності зворотність стала предметом розгляду багатьох лінгвістів. Дослідження дорядянського періоду традиційно пов'язують з іменами видатних російських учених М. Ломоносова, Ф. Буслаєва, О. Востокова, Д. Овсяннико-Куликовського, Ф. Фортунатова, М. Некрасова та ін., оскільки до уваги послідовно бралися лише російські

граматики та мовознавчі розвідки. Праці українських граматистів кінця XVI – початку XX століття й досі залишаються малознаними, що й зумовило актуальність обраної теми.

Аналіз останніх досліджень. Становлення української граматики було предметом спеціального розгляду класиків українського мовознавства С. Бевзенка, І. Білодіда, М. Жовтобрюха, М. Кочергана, Є. Кудрицького, В. Німчука та ін. Зокрема, В. Німчук [6] здійснив ґрунтовний ретроспективний аналіз вивчення дієслівних категорій. Історичний аспект дослідження категорії перехідності/ неперехідності в українських граматиках XVI–XXI ст. детально висвітлено у праці О. Рим'як [9]. Поглядам сучасних українських мовознавців на місце зворотних дієслів у системі станових протиставлень приділено увагу у розвідках Г. Кутньої [2] та О. Лаврінець [3]. Діахронічний аспект вивчення категорії зворотності в українському мовознавстві дорадянської доби не був представлений окремим дослідженням.

Мета статті – проаналізувати погляди на категорію дієслівної зворотності у діахронії, з'ясувати кваліфікаційні та диференційні ознаки зворотності в українських граматиках кінця XVI – початку XX ст.

Виклад основного матеріалу. Традиційно у східнослов'янському мовознавстві дієслова на **-ся** розглядали у складі системи станів, оскільки постфікс **-ся** використовувався для маркування і зворотності, і пасиву. З часом ці дієслова набули цілого ряду різнопланових значень, позбавивши категорію стану самостійного і однозначного морфологічного інвентарю [7, с. 22]. Короткий екскурс в історію вивчення категорій стану та власне зворотності в українському мовознавстві дозволяє помітити проблеми, що заважають однозначному трактуванню цієї граматичної категорії.

Як відомо, перші класифікації дієслівного стану були створені під впливом греко-латинських граматик, що на той час не мали альтернативи. Вчення про слов'янське дієслово лише зароджувалося, отож готові станові

відношення, як правило, переносили на слов'янський ґрунт, калькуючи не лише теоретичну схему, а й сам підхід до цієї категорії. Станові значення класифікували за змішаними ознаками, позбавляючи категорію стану граматичної системності.

Так, перші граматики, що дійшли до нас – «Грамматика доброглаголнаго, елиннословенскаго язика» (1591), відома як АДЕЛФОТΗΣ («Адельфотес»), та «Грамматика Словенска» Лаврентія Зизанія (1596) – дотримувалися традиційного поділу на п'ять станів, вживаючи дещо відмінні терміни для їх позначення: Родъ, или Злогъ у АДЕЛФОТΗΣ [14, с. 67]: дѣйствѣнный (бїю), страдательный (бїюса), средній (здравствую), ѡбщій или посрѣствѣ (понуждаюса), ѡложный (борюса) та Злогъ у Зизанія: дѣлателїны (оучу, свѣку), страдателїны (оучуса, свѣкуса), середній (стою), посрѣствѣнны (пекуса, боюса) и ѡбщій (оучуса грамматїки, понуждаюса на дѣло) [1, с. 53–54].

На відміну від попередніх авторів, які лише констатували наявність категорії стану, Мелетій Смотрицький, автор «Грамматїки Славѣнска прѣвильное ѳнѳаѳма» (1619), дав їй визначення: «Злогъ єсть слоучай, иже глаголъ ѡкончѣннїе сознаменованнїемъ являѣтѣ» [12, с. 118]. Виділяючи ті ж п'ять станів (дѣйствїтельныи, страдательныи, средній, ѡложительный, ѡбщїи), він розподілив дієслова з постфіксом -ся (са) між трьома з них: страдательным (типу бїюса, творюса та ін.), що при відкиданні афікса набувають дійсного (активного) значення, ѡложительным (боюса, трудяюса), що мають закінчення пасивного, а значення активного стану,

та б́щїм, куди, за його класифікацією, належать дієслова, що мають закінчення пасивного стану, а значення – одночасно і пасивного, і активного (ка́жюсѧ) [12, с. 118]. Такий підхід виявляє усі недоліки механічного перенесення античної традиції на слов'янську граматику, адже «не зовсім зрозуміло, чому автор стверджує, що ка́жюсѧ має і пасивне, і активне значення, а бо́юсѧ – лише активне» [5, с. 17]

У пам'ятці староукраїнської філології середини XVII ст. «Граматыка словенскага» (1643, 1645) Івана Ужевича опис категорії стану здійснено досить побіжно у розділі «De Genere Verborum» («Про стани дієслів»). Автор не лише копіює латинську класифікацію з чотирьох станів (activum, passivum, neutrum, deponens – активний, пасивний, середній та відкладний), а й пропонує визначати станову належність слов'янського дієслова за його латинським відповідником [6, с. 190]. Варто зазначити, що теоретичний матеріал у граматиці викладено латиною, проте приклади і парадигми взято зі староукраїнської мови і записано кирилицею.

Поділ на стани в усіх зазначених граматыках здійснено за двома ознаками: 1) значення (активне чи пасивне, активне і пасивне водночас, не-активне і не-пасивне та ін.); 2) наявність постфікса -ся як станотворюючого елементу. Незважаючи на недосконалість та суперечливість станової класифікації, вона зберігала наукове значення майже півтора століття, а праця Смотрицького стала відправним пунктом для ряду досліджень пізніших періодів в українському та російському мовознавстві.

Так, саме на п'ятистановій системі М. Смотрицького та шестистановій системі М. Ломоносова ґрунтувалось дослідження галицького церковного діяча та вченого Івана Могильницького («Грамматика языка

Славено-руського», 1823 р.). Залишивши *действительный, страдательный і средний*, іншим двом станам, за Ломоносовим, Могильницький дав назву *возвратный і взаимный*, вперше в українському мовознавстві виокремивши поняття зворотності (спрямованості дії на самого себе – *мыю ся, чешу ся*) та взаємності (спрямованості один на одного – *борю ся* Павломз) [9, с. 443].

Подібним чином у межах категорії стану розглядали зворотність й інші мовознавці тієї доби (І. Жуківський, М. Осадца, Г. Шашкевич, Й. Левицький та ін.), чітко відмежовуючи, зворотні дієслова від незворотних та дієслів пасивного стану [9, с. 442–443]. Зокрема, Григорій Шашкевич («Мала грамматика языка русского», 1865 р.), залишивши у центрі системи активний та пасивний стан, виділив окремо перехідно-зворотний (*мыюся*), взаємно-зворотний (*сваритися*) та первинно-зворотний (*боятися, надѣяться*) [9, с. 433].

На новий рівень вивів дослідження категорій стану, перехідності/неперехідності та зворотності Олександр Потебня у відомій праці «Из записок по русской грамматике» (1874). Критикуючи граматики сучасників (О. Востокова, Г. Павського, Ф. Буслаєва) за відсутність чітких критеріїв поділу дієслів на групи, змішування різних традицій, що призводило до віднесення одного й того ж слова до різних станів, він дає власне визначення: «Стан = відношення суб'єкта до об'єкта» [8, с. 201]. За ознакою наявності чи відсутності об'єкта дієслова поділяються на об'єктивні (перехідні) та суб'єктивні (неперехідні). Ті з об'єктивних, які вимагають прямого додатка у знахідному відмінку, Потебня назвав дійсними, а решту об'єктивних разом із суб'єктивними відніс до розряду середніх. Відповідно, він вважав зворотні дієслова різновидом середніх і

класифікував їх, беручи до уваги різні лексичні значення як самих дієслів, так і значення афікса **-ся**:

- 1) зворотні (*одягатися, ховатися*);
- 2) взаємні (*сваритися, цілуватися*);
- 3) дієслова, у яких **-ся** виступає «ознакою усунення початкового об'єкта» (*кусатися, кидатися*);
- 4) дієслова з пасивним значенням (*Така мені доля судилася* [8, с. 214])
- 5) дієслова на **-ся** «*средние от страдательных*» (*здається, годиться, чується, діється*).

За способом дієслівного керування Потебня виокремлює велику групу дієслів на **-ся**, що вимагають об'єкта у родовому відмінку (*боятися, позбутися, соромитися, натерпітися* та ін.).

Цікаво, що велика кількість прикладів походить з творів українських письменників та усної народної творчості й наведена українською мовою: *Мати на ній й напалась: і де вона була, і чого так довго ходила* (Кв.-Осн.); *Щирий козак ззаду не попадаєця* (Номис, 81); *Любилися, кохалися, як голубів пара, а тепер розійшлися, як чорная хмара* [8, с. 211–112].

Чи не перша спроба проаналізувати граматичну систему саме української мови була зроблена С. Смаль-Стоцьким і Ф. Гартнером у «Руській граматиці» 1893 р. (у пізнішому виданні – «Українська граматика»). Автори розрізняють стан «підметний (діяльний)» та «предметний (страдальний)», зауважуючи, що засобом вираження останнього, окрім дієприкметника у поєднанні з відповідною формою дієслова *бути*, є дієслова на **-ся**: «Звичайніше виражає **ся** стан предметний через сполученє дієслова із заїменником зворотнім **ся**: *Євангеліє читає ся, читало ся, читалоб ся, читати ме ся*» [11, с. 94].

У дещо розширеному вигляді постають ці міркування у «Граматиці української мови» В. Сімовича, учня С. Смаль-Стоцького. Поділяючи

дієслова на перехідні та неперехідні, він зараховує зворотні до перехідних, оскільки їх «дійство» звертається на того, хто його виконує: *мию ся, чешеш ся, голить ся*, та окремо подає дві інші групи дієслів на **-ся**: «заіменникові або загальні», які не вживаються без постфікса (*надієш ся, соромить ся*), та обопільні (*сварити ся (з братом), подружити ся (з товаришем)*), що «показують спільну роботу з кимось другим» [10, с. 241–242].

Поділ на два стани підтримує Є. Тимченко в «Українській граматиці» (1907 р.), називаючи їх «активна і пасивна чинність» [13, с. 10]. Активні дієслова поділяються відповідно на суб'єктивні й об'єктивні («підметові і предметові»), а вже серед суб'єктивних вирізняються середні (*сидіти, лежати*) й рефлексійні (*мити ся, сподіватися*). Рефлексійні дієслова виражають «чинність, обмежену на суб'єкті» (*вбираюся*), проте автор слушно зауважує, що у багатьох з них таке «первісне значіння затерло ся, вони визначають тільки, що чинність відбувається у сфері суб'єкта» (*надіюсь, молюсь*) [13, с. 11].

З перших пореволюційних граматик заслуговує на увагу «Українська граMATика для самонавчання» (1923) М. Левицького. Повертаючись до п'ятистанової класифікації, автор здійснив розподіл відповідно до семантичних ознак дієслова (дія переходить чи не переходить на іншу особу чи річ, звертається на дієву особу чи відбувається між двома особами):

перехідні дієслова:

- 1) діяльний стан (*рубати, любити*);
- 2) страдальний стан (*нива поорана, поле засіяне*);

неперехідні дієслова:

- 3) середній стан (без афікса **-ся**: *іти, кашляти*; з **-ся**: *дивитися, дивуватися*, дія яких «ні на кого не переходить» [4, с. 103].);
- 4) зворотний стан (*Іван умивається, дитина ховається*);
- 5) обопільний стан (*хлопці б'ються, сусіди сваряться*).

При відсутності принципових відмінностей від попередніх класифікацій, безумовною заслугою автора є те, що він одним із перших вказав, що «страдальні» дієслова не характерні для української мови, на відміну від польської та російської, їх потрібно «всіма засобами <...> заступати діяльним станом» [4, с. 102], поклавши початок дискусії про доцільність використання постфіксального пасиву.

В українських граматиках другої половини XIX ст. – початку XX ст. встановлюється традиція вважати перехідність/ неперехідність основою поділу на стани і брати до уваги значення зворотних дієслів (власне зворотне, взаємне, якісне та ін.) для подальшої їх класифікації.

Висновки. Перебуваючи під впливом граматичних учень класичних мов, мовознавці аж до середини XIX ст. шукали у системі слов'янських мов категорії, притаманні грецькій та латинській граматиці, і зводили семантико-граматичну функцію зворотних дієслів до вираження форм пасивного, відкладного чи загального стану, не беручи до уваги, зокрема, той факт, що українська мова не має особливої парадигми пасиву, властивої для класичних та західноєвропейських мов. У саме поняття стану закладали різні, а інколи й суперечливі значення.

Тлумачення зворотності в українських граматиках другої половини XIX ст. – початку XX століття не вийшло за межі категорій стану та перехідності/ неперехідності. Співвідношення лексичного та граматичного значення було основною проблемою для з'ясування статусу зворотних дієслів у системі станових протиставлень.

Список використаної літератури

1. Зизаній Л. Граматика словенська (1596) [Електронний ресурс] / Лаврентій Зизаній; підгот. факсимільного видання та дослідження пам'ятки В. В. Німчука. – К.: Наукова думка (Пам'ятки української мови), 1980. – 190 с.– Режим доступу: <http://litopys.org.ua/zyzgram/zy.htm>; Zyzanii

L. Hramatyka slovenska (1596) [Elektronnyi resurs] / Lavrentii Zyzanii; pidhot. faksymilnoho vydannia ta doslidzhennia pamiatky V. V. Nimchuka. – K.: Naukova dumka (Pamiatky ukrainskoi movy), 1980. – 190 s.– Rezhym dostupu: <http://litopys.org.ua/zyzgram/zy.htm>.

2. Кутня Г. До проблеми аналізу дієслівної категорії стану в сучасній українській літературній мові (традиції та новаторство в морфологічних студіях) / Галина Кутня // Вісник Львівського університету. Серія філологічна – Вип. 50. – Львів, 2010. – С. 417–422; Kutnia H. Do problemu analizu diieslivnoi katehorii stanu v suchasni ukrainskii literaturnii movi (tradytsii ta novatorstvo v morfolohichnykh studiiakh) / Halyna Kutnia // Visnyk Lvivskoho universytetu. Seriiia filolohichna – Vyp. 50. – Lviv, 2010. – S. 417–422.

3. Лаврінець О. Активні і пасивні конструкції в сучасній українській науковій мові / Олена Лаврінець // Наукові записки Національного університету «Києво-Могилянська академія». Філологічні науки. – К.: Видав. дім "KM Academia", 2010. – Т. 111.– С. 11–16; Lavrinets O. Aktyvni i pasyvni konstruktsii v suchasni ukrainskii naukovi movi / Olena Lavrinets // Naukovi zapysky Natsionalnoho universytetu «Kyievo-Mohylianska akademiia». Filolohichni nauky. – K.: Vydav. dim "KM Academia", 2010. – Т. 111.– С. 11–16.

4. Левицький М. Українська граматика для самонавчання/ Модест Левицький. – Вид. 3-е, вип. і доп. – Ляйпціг–Берлін: Українське вид-во в Катеринославі за допомогою Українського громадського комітету в ЧСР, 1923. – 197 с.; Levytskyi M. Ukrainska hramatyka dlia samonavchannia/ Modest Levytskyi. – Vyd. 3 e, vyp. i dop. – Liaiptsih–Berlin: Ukrainske vyd vo v Katerynoslavi za dopomohoiu Ukrainskoho hromadskoho komitetu v ChSR, 1923. – 197 s.

5. Мучник И. Грамматические категории глагола и имени в современном русском литературном языке/ Иосиф Мучник. – М.: Наука,

1971. – 300 с.; Muchnik I. Grammaticheskie kategorii glagola i imeni v sovremennom rusakom literaturnom yazyke/ Iosif Muchnik. – М.: Nauka, 1971. – 300 с.

6. Німчук В. Мовознавство на Україні в XIV—XVII ст./ Василь Німчук. – К.: Наукова думка, 1985. – 233 с.; Nimchuk V. Movoznavstvo na Ukraini v XIV—XVII st./ Vasyl Nimchuk. – К.: Naukova dumka, 1985. – 233 с.

7. Норман Б. Переходность, залог, возвратность (на материале болгарского и других славянских языков) / Борис Норман. – Минск: Изд-во БГУ им. Ленина, 1972. – 132 с.; Norman B. Perekhodnost, zalog, vozvratnost (na materiale bolgarskogo i drugih slavyanskikh yazykov) / Boris Norman. – Minsk: Izd-vo BGU im. Lenina, 1972. – 132 с.

8. Потебня А. Из записок по русской грамматике: в 4 т. Т. 4. / Александр Потебня. – М.: Изд-во Академии наук СССР, 1941. — 320 с.; Potebnya A. Iz zapisok po russkoy grammatike: v 4 t. T. 4. / Aleksandr Potebnya. – М.: Izd-vo Akademii nauk SSSR, 1941. — 320 с.

9. Рим'як О. Українські граматики XVI – початку XXI ст.: категорія перехідности/неперехідности дієслова /Ольга Рим'як //Записки Наукового товариства імені Шевченка. Вип. 257: Праці філологічної секції / [ред. О. Купчинський]. – Львів: Наукове товариство імені Шевченка, 2009. – С. 432–460; Rymiak O. Ukrainski hramatyky XVI – pochatku XXI st.: katehoriia perekhidnosty/neperekhidnosty diieslova /Olha Rymiak //Zapysky Naukovoho tovarystva imeni Shevchenka. Vyp. 257: Pratsi filolohichnoi sektsii / [red. O. Kupchynskiy]. – Lviv: Naukove tovarystvo imeni Shevchenka, 2009. – S. 432–460

10. Сімович В. Граматика української мови: Для самонавчання та в допомогу шкільній науці / Василь Сімович. – Київ, Ляйпціг, 1919. – 584 с.; Simovych V. Hramatyka ukrainskoi movy: Dlia samonavchannia ta v dopomohu shkilnii nautsi / Vasyl Simovych. – Kyiv, Liaiptsih, 1919. – 584 с.

11. Смалъ-Стоцький С., Гартнер Ф. Граматика руської мови / Степан Смалъ-Стоцький, Федір Гартнер. – Вид. 3-тє, перероблене. – Відень, 1914. – 202 с.; Smal Stotskyi S., Gartner F. Hramatyka ruskoj movy / Stepan Smal-Stotskyi, Fedir Gartner. – Vyd. 3 tie, pereroblene. – Viden, 1914. – 202 s.

12. Смотрицький М. Грамматіки СлавѣнскиА правилноє Свнтагма [Електронний ресурс]: Мелетій Смотрицький. Граматика слов'янська / Підгот. факсимільного видання В. В. Німчука. – К.: Наукова думка (Пам'ятки української мови), 1979. – 251 с. – Режим доступу: <http://litopys.org.ua/smotrgram/sm.htm>; Smotrytskyi M. Hrammatiky SlavěnskyA pravylnoє Svntagma [Elektronnyi resurs]: Meletii Smotrytskyi. Hramatyka slovianska / Pidhot. faksymiloho vydannia V. V. Nimchuka. – K.: Naukova dumka (Pamiatky ukrainskoj movy), 1979. – 251 s. – Rezhym dostupu: <http://litopys.org.ua/smotrgram/sm.htm>

13. Тимченко Є. Українська граматика / Євген Тимченко. – Вид. 2-е. – Київ: Друкарня Університету св. Володимира, 1917. – 168 с.; Tymchenko Ye. Ukrainska hramatyka / Yevhen Tymchenko. – Vyd. 2 e. – Kyiv: Drukarnia Universytetu sv. Volodymyra, 1917. – 168 s.

14. Adelphotos. Die erste gedruckte griechisch-kirchenslavische Grammatik, L'viv — Lemberg, 1591; herausgegeben und eingeleitit von Olexa Horbatsch. – Frankfurt am Main, 1973. – 217 s.

Стаття надійшла до редакції 06.11.2017

Kobylianska V. O.

THE DIACHRONIC ASPECT OF THE STUDY OF THE CATEGORY OF REFLEXIVITY IN UKRAINIAN GRAMMARS

The article analyzes the historical aspects of studying reflexive verbs in Ukrainian grammar books of XVI-XX centuries and the ways of defining them through the grammatical categories of voice, transitivity and intransitivity.

Different approaches to the interpretation of the category of reflexivity in Ukrainian linguistics during three centuries have been described, the factors influencing the formation of grammatical concepts have been presented and the analysis of the criteria for the classification of reflexive verbs has been performed.

Traditionally, in East Slavic linguistics, the verbs with postfix -ся were considered as part of the system of grammatical voice, since postfix -ся was used for marking both reflexive verbs and verbs in passive.

As the studies of the pre-Soviet period have traditionally been associated with the names of Russian scholars only, the works of Ukrainian grammarians of the late 16th and early 20th centuries are still unknown.

Being influenced by grammatical system of classical languages, linguists up to the middle of the nineteenth century (L. Zyzanii, M. Smotrytskyi, I. Uzhevych, I. Mohylnytskyi etc.) tried to find the categories inherent in Greek and Latin grammar, in Slavonic languages, and reduced the semantic and grammatical function of reflexive verbs to the expression of forms of passive, middle or deponent voice, not taking into account the fact that the Ukrainian language does not have a special paradigm of the passive, inherent to the classical and West European languages. In the very concept of the voice they put different and sometimes contradictory meanings. Despite the imperfection of the the grammatical voice system, it retained the scientific significance for almost a century and a half, and Smotrytskyi's work became the starting point for a number of later studies in Ukrainian and Russian linguistics.

In the Ukrainian grammars of the second half of the 19th century – beginning of the 20th century (O. Potebnia, S. Smal-Stotskyi, Fedir Gartner, V. Simovych, Y. Tymchenko etc.) the tradition was established not only to consider transitivity / intransitivity as the basis of voice differentiation but also to take into account the lexical meaning of reflexive verbs (e.g. reflexive, reciprocal, qualitative, etc.) for their further classification. The correlation of

lexical and grammatical meaning was the main problem for determining the status of reflexive verbs in the grammatical voice system.

Key words: *category of reflexivity, reflexive verbs, voice, transitivity, intransitivity, diachronic aspect, grammar, postfix -ся.*

У тексті використано вбудований шрифт Irmologion Ucs.